

JOBST ÁGNES

MEDICINA IN EX LIBRIS

**(Aprónyomtatványok műszaki, természettudományos és
orvostörténeti gyűjteményekben)**

Műszaki, természettudományi és orvostörténeti gyűjtemények kapcsán méltatlanul mellőzött dokumentumtípusról, az aprónyomtatványokról szeretnék szólni, mégpedig azok számomra különösen kedves típusáról, az ex librisekről. Hiszen ezek a gyűjtemények is számos művelődéstörténeti adalékkal szolgálnak, képet adva egy-egy mesterség gyakorlóinak koronként változó viseletéről, műszereiről, olykor életmódjáról, közlekedési lehetőségeiről.

Az ex libris műfaja német földön, a könyvnyomtatás feltalálásával párhuzamosan fejlődött ki. Mintegy 13 fametszett orvosi ex libris ismert a 16. századból, s ezek mindegyike német orvos számára készült. Az orvosi ex librisek legrégebb ismert darabja a wittenbergi egyetem orvosprofesszora és rektora, *Dietrich Block* nevéhez fűződik. *Id. Lucas Cranach* 1509 körül készítette számára az orvoslás és gyógyszerészet védőszentjeit, Szt. Kozmát és Damjánt ábrázoló fametszetét. Ezt 1515-ben a *Johannes Cuspinianus* (eredeti nevén Spitzheimer), majd 1516-ban a *Georg Tannsteter* számára készült fametszett ex libris követte.

A magyar ex libris metszés szintén a 16. századra nyúlik vissza, orvosi ex librisek azonban csak a 18. század végétől, szórványosan ismertek. A magyar orvosi ex librisek legrégebbike Komárom megye főorvosának, *Séth János József*nek (megh. 1810, Komárom) a 18. sz. végéről származó rézmetszete, mely háromszögből sugárzó istenszemmet, napot és holdat ábrázol. Ezt követte *Segesvári Istvánnak* (1774-1826), Debrecen város másodfizikusának 1803-ban készült egyszerű, a nevet és foglalkozást virágornamentikával keretező, rézmetszetes ex librise. A harmadik legrégebb magyar orvosi könyvjegy *Almási Balogh Pálé* (1794-1867), Széchenyi István homeopata háziorvosáé. Az 1840-ben készült kőrajz heraldikus elrendezést mutat, ötvözve a tulajdonos nemesi származására és orvosi hivatására utaló elemeket.

A 18. század közepére kialakult az orvosi hivatásra utaló attribútumok rendszere, a koponya, az anatómia könyv, Aszklepiosznak, a gyógyítás görög istenének botra tekeredő kígyója, a tudást jelképező bagoly és mécses. Mindezek együttesen először 1756-ban *Johannes Esaias Nilsonnak* (1721-1788), egy augsburgi rézmetszőnek *Johann Reiss* sebész számára metszett, barokk jellegzetességeket mutató ex librisén jelennek meg.

Az orvosi ex librisek másik nagy csoportja élet és halál közelségét, a múlandóságot fejezi ki. Orvos és halál betegért folytatott küzdelmét ábrázolja a századunk elején dr. *Friedrich Bonhoff* számára készült könyvjegy, melyen a téma teljes formájában, mindhárom szereplő részvételével jelenik meg. Ugyanezen küzdelem drámaiságát domborítja ki dr. *Hans Jäger* könyvjegye. Hanyag tartásban, kezében homokórát pergetve tartja a Halál a kötél egyik végét, szemben a minden erejét latba vető orvos alakjával. E keskeny kötélén, vállán hat koponyával ügyeskedik a bármely pillanatban egyensúlyát veszthető beteg.

A háromszereplős küzdelem kisgrafikai feldolgozása gyakran két szereplő megjelenítésére redukálódik. Orvos és Halál versenyfutása szemléletesen jelenik meg dr. *Alfred Pfeiffer* ex librisén. A X. olimpia évében, 1932-ben készült rajzon a kisportolt atléta alakjában ábrázolt orvos csak mellbedobással képes megelőzni a Kaszás alakját. Dr. *Günther Hanel* *Max Arnold* által metszett ex librise ugyanezen gondolat groteszk kifejezése. A mezők és falvak fölött vágató Halál rohanását marionett bábu kötelékeihez hasonlatosan megkötik, lefékezik a tudomány új felfedezései, vívmányai. Ugyanezen téma szép feldolgozása *Manning Vilmosnak Pálffy Erzsébet* által 1921-ben rajzolt ex librise, melyen babérrel övezett könyvből kinyúló ököl szorítja markába a Halál alakját.

Az ábrázolások másik csoportján a három szereplő közül elmarad az orvos személye. Az Ember és Halál megjelenítésére szorítkozó ábrázolások a kontraszt kiemelésére az embert virágzó, fiatal nő alakjában mutatják be, mely tágabb értelmezésben az Élet jelképeként is felfogható. A téma elegáns megoldása Dr. *Ludwig Schweinburg* ex librisén a szép testű női akt árnyékában felbukkanó Halál alakja. A metszetet a drezdai *Walter Helfenbein* készítette. Szintén ezen a motívumon, élet és halál ellentétén alapul *Ade Matildnak* (sz. 1877, Sárbogárd) dr. *Lobmayer Géza* részére készített litográfiája. A Halál hátán cipeli a földgömböt, melyet az Egyenlítő helyén az orvosi mesterségre utaló kígyó övez, a földgömb tetején pedig szerelmespár csókolózik. A halál közelsége, elenállhatatlan hatalma árad a képből, viszont a Halál maga is meggörnyed az Élet súlya alatt.

Az orvostudomány 19. sz.-i specializálódását követően új elemek tűntek fel, melyek a tulajdonos speciális orvosi működését jelzik. Ezen orvosi ex librisek szaktevékenységre utaló leggyakoribb elemei:

- a betegségben szenvedők védőszentjének ábrázolása, pl. Szt. Apollónia fogorvosi ex libriseken;

- az adott szakmára utaló orvosi műszer megjelenítése, pl. sztetoszkóp belgyógyászra, kés vagy műtőasztal sebészre utaló szimbólum;

- meghatározott szervek gyógyítására használatos gyógynövények ábrázolása e szervek specialistáinak ex librisein.

Korunk egyik legfontosabb diagnosztikai eszközének, a röntgencsőnek képe tűnik fel *Fedor Haenisch* röntgenprofesszor 19. század végi könyvjegyén. A müncheni *Otto Hans Beier* (sz. 1892) az amerikai szívspecialista, *Norman Schaftel* részére készített rézmetszetén két módon is utal a kardiológus tevékenységére. A padló elektrokardiogram görbéje rajzolódik ki, a kép bal oldalán pedig piros gyűszűvirág (*Digitalis purpurea*) képe látható, melynek kivonata szív működést serkentő, szívritmust szabályozó gyógyszerek alapanyagául szolgál.

Az orvosi ex librisek az orvosi hivatás megjelenítésében gyakran élnek az ironia eszközével. E humoros elemek utalhatnak egy-egy kor orvosi divatjának fő tevékenységére, mint dr. *Josef Klüber* ideg orvos *Thermanntól* származó, klistírozást ábrázoló könyvjegye teszi. Buzeszkyszerű elemek kötődhetnek az orvosnak a halál ellen vívott küzdelméhez. Ezeken az ábrázolásokon a Halál antropomorf formában, pl. sapkával a fején, cigarettával a szájában, olykor kerékpáron ülve szerepel, ami szintén humoros elemként funkcionál. Humor forrása lehet az orvosi tudás korlátozottsága, behatárolt volta, amint az *Gácsy Mihálynak* (1926-1987) egy *Kertész* nevű állatorvos számára készült rézkarcán megfigyelhető, ahol az anekdotákból jól ismert állatorvos-egyetemi beteg ló előtt tanácstalanul álldogáló állatorvos képe jelenik meg előttünk.

Amint az a fentiekből is kitűnik, a képzőművészetek epigrammájának nevezett ex libris közvetlenül használati célján, a könyv tulajdonosának megjelölésén túlmenően önálló kisgrafikai műfajjá fejlődött, mely a rendelkezésre álló csekély felületen sokoldalúan utalhat tulajdonosának foglalkozására. Nem véletlen, hogy a műfajban rejlő sűrített kifejezési lehetőség minden korok legnagyobb művészeit ihlette meg, így a régiek közül például Albrecht Dürert, id. Lucas Cranachot, Holbeint, a modernek közül Gordon Craig-et, Max Klingert. A 20. századi magyar ex libris művészek közül legismertebbek: Ada Matild, Bottka Miklós, Bottlik Tibor, Divéky József, Ferenczy Valér, Haranghy Jenő, Kovács Jenő, Földes Imre, Nagy Sándor, Sassy Attila (Aiglon), akik nemcsak hazai, hanem külföldi orvosok számára is eredeti, ötletes ex libriseket készítettek.